

حج و هویت جمعی امت اسلامی

مهدی نادری^۱ و محمد آذرشب^۲

چکیده

عبادت جمعی (نظیر حج) و ایمان مشترک یک اصل مهم در سنت اسلامی است. با تحلیل انگیزه‌های حضور در حج - از جمله استغفار، انجام واجبات دینی و تقویت پیوندهای اجتماعی - اهمیت ریشه دار این زیارت به عنوان نیروی وحدت بخش در بین مسلمانان آشکار می‌شود. نویسنده در این پژوهش با تکیه بر نظریه هویت اجتماعی دنبال آن است تا نشان دهد حج چگونه می‌تواند هویت جمعی امت اسلامی را تقویت کند و با فراتر رفتن از تفاوت‌های فردی، حس تعلق و پیوند را در میان زائران تحکیم کند. این بحث با تأکید بر قدرت دگرگون‌کننده حج در تقویت پیوندهای وحدت و همبستگی، نمونه‌ای از ارزش‌های اصیل برادری، شفقت و میراث مشترک، که جوهر وحدت مسلمانان را در طول این زیارت مقدس تعریف می‌کند، به پایان می‌رسد. باهدف بررسی فرضیه این پژوهش با چارچوب نظری هویت جمعی صورت‌بندی شده و

۱. دانشیار علوم سیاسی، بخش علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شیراز

mahdinadri35@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول)

mohammadazarshab1375@gmail.com

نوآوری آن در نشان دادن این موضوع مهم است که چگونه فریضه حج می تواند در چارچوب هویّت جمعی، سبب اتحاد مسلمانان شود. این مقاله با رویکرد توصیفی تحلیلی و داده کاوی از منابع کتابخانه ای نشان داده که فریضه حج به تجربه ای دگرگون کننده تبدیل می شود که پیوندهای وحدت و همبستگی را میان مؤمنان محکم تر و حس اجتماع و میراث مشترک آنها را تقویت می کند. کلیدواژه ها: حج، جهان اسلام، امت اسلامی، هویّت اجتماعی

۱. بیان مسئله

پدیده مهم همگرایی و اتحاد مسلمانان در ایام حج در دین اسلام از اهمیت بالایی برخوردار است. حج یا زیارت بیت الله الحرام یکی از ارکان پنج گانه اسلام به شمار می رود و یک فریضه دینی است که هر مسلمان مستطیع حد اقل یک بار در طول عمر خود باید آن را انجام دهد. عبدالله بن سنان از امام صادق علیه السلام نقل می کند که آن حضرت فرمود: لَوْ عَظَلَ النَّاسُ الْحَجَّ لَوَجَبَ عَلَى الْإِمَامِ أَنْ يُجِبَهُمْ عَلَى الْحَجِّ إِنْ شَاءُوا وَإِنْ أَبَوْا لِأَنَّ هَذَا الْبَيْتَ إِنَّمَا وَضِعَ لِلْحَجِّ .. (صدوق، ۱۳۸۵ق، ۲، ص ۳۹۶)

اگر مردم حج را رها کردند، بر زمامدار مسلمانان است که آنان را بر انجام دادن فریضه حج وادار سازد؛ چه بخواهند و چه نخواهند؛ چرا که این خانه برای حج برپا شده است.

اهمیت حج تا آنجا است که امام صادق علیه السلام در جایی دیگر می فرماید: «فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ أَمْوَالٌ، أَنْفَقَ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ»؛ «اگر مردم، هزینه سفر حج را نداشته باشند، مخارج سفر آنان از بیت المال مسلمانان پرداخت می شود». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۷۲) باز از آن حضرت با سندی معتبر نقل شده که فرمود:

«مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَحْجْ حَجَّةَ الْإِسْلَامِ، لَمْ تَنْعُهُ مِنْ ذَلِكَ حَاجَةٌ تُجْعَفُ بِهِ أُمٌّ مَرَضٌ لَا يُطَبَّقُ فِيهِ الْحَجُّ، أَوْ سُلْطَانٌ يَنْعُهُ، فَلَيْمَتْ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا». (همان، ۱۴۰۷ق،

ج ۴، ص ۲۶۸)

هرکس از دنیا برود، درحالی که فریضه «حجة الاسلام» را به جا نیاورده باشد، بدون اینکه حاجتی مانع او شده باشد یا به جهت بیماری از آن بازمانده باشد، یا پادشاهی از رفتن او جلوگیری کند، چنین فردی به کیش یهودیت یا نصرانیت خواهد مرد.

در گردهمایی سالانه حج میلیون ها نفر از پیشینه ها و فرهنگ های مختلف، بربرادری و وحدت، که ویژگی ذاتی اسلام است، تأکید می کنند. علی رغم تنوع جغرافیایی، زبانی و فرهنگی میان مسلمانان، حج به عنوان یک نیروی متحدکننده قدرتمند عمل می کند و افراد را از هر طبقه ای گرد هم می آورد تا مناسک مقدس را با هماهنگی و همبستگی انجام دهند.

نویسنده در این پژوهش دنبال درک انگیزه هایی که مسلمانان را برای انجام سفر سخت حج سوق می دهد، است. و این موضوع را هم بحث می کند که آیا تجربه همگانی شانه به شانه ایستادن با زائران دیگر در حج از پیشینه های مختلف، حس همبستگی و برادری را تقویت می کند یا خیر؟ دلایل حضور در حج تنها دلایل معنوی است یا حس همبستگی و برابری نیز در آن نقش دارد؟ با این حال باید توجه داشت که یکی از این مصادیق مهم که می توان به آن پرداخت و انگیزه زیربنایی برای همه زائران می تواند باشد، احساس عمیق فداکاری، ایمان در دل خود و همبستگی میان یکدیگر است که این همبستگی را می توان در بستر نظریه هویت اجتماعی بحث کرد.

نظریه هویت اجتماعی چارچوب مناسبی برای درک همگرایی و اتحاد مسلمانان در مراسم حج فراهم می کند. براساس این نظریه افراد از طریق عضویت در گروه های اجتماعی احساس تعلق و عزت نفس به دست می آورند. حج به عنوان مظهر قدرتمند هویت اجتماعی عمل می کند؛ زیرا زائران به عنوان مجموعه ای از مؤمنان گرد هم می آیند و از تفاوت های فردی فراتر می روند و تحت پرچم اسلام متحد می شوند. هدف این مقاله بررسی زمینه ها و عواملی است که به همگرایی و اتحاد مسلمانان در ایام

حج ابراهیمی کمک می‌کند. با بررسی اهمیت حج به درک خود از حج به عنوان یک تجربه دگرگون‌کننده - که وحدت، همبستگی و تجدید معنوی را در میان جامعه جهانی مسلمانان تقویت می‌کند - اضافه می‌کنیم.

با توجه به مسائل بیان شده پژوهش پیش رو دنبال پاسخ به این سؤال مهم است که زمینه‌ها و عوامل مختلف همگرایی چگونه به اتحاد مسلمانان در حج از منظر نظریه هویت اجتماعی کمک می‌کند؟ فرضیه نگارنده این پژوهش این است که تجربه مشترک شرکت در حج ابراهیمی، کنار هویت مشترک مسلمان موجب افزایش احساس اتحاد و همبستگی بین زائران می‌شود. علاوه بر این عواملی مانند تشریفات جمعی، پویایی گروه و روابط بین گروهی در زیارت، این حس وحدت را میان شرکت‌کنندگان تقویت می‌کند.

این پژوهش شامل پیشینه پژوهش است که به مطالعات صورت گرفته حول این موضوع می‌پردازد و وجه تمایز پژوهش حال حاضر را با این دست مطالعات مشخص می‌کند. قسمت دیگر چارچوب نظری است که قسمت مهم مقاله را تشکیل می‌دهد و قرار است در بستر نظریه هویت اجتماعی به عنوان یک نظریه مهم در علوم انسانی و به خصوص جامعه‌شناسی سیاسی، موضوع محل بحث را واکاوی کنیم.

در یافته‌های پژوهش تلاش می‌شود که هویت اجتماعی در بستر موضوع برابری و همکاری شود. همچنین با تعریف هویت دینی، که عامل کنار هم قرار دادن مسلمانان در حج است، می‌توان کاربرد نظریه هویت اجتماعی را در تمام عرصه‌های سیاسی، عبادی و حتی اقتصادی حج مشاهده کرد که در این پژوهش به آنها پرداخته شده است.

۲. پیشینه پژوهش

محمدی و همکاران (۱۳۹۴ش) در پژوهشی با عنوان ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی با تمرکز بر نقش حج در وحدت جهان اسلام چنین بیان می‌کنند

که هرچند جهان اسلام همواره با دیالکتیک عوامل اتحادبخش و تفرقه افکن مواجه بوده است، ولی هر بار عناصر اتحادبخش در سطح وسیعی بروز کرده اند و زمینه اتحاد فراهم شده است. این مقاله درصدد پاسخ به این پرسش است که اسلام از چه ظرفیت های درونی برای ایجاد و تقویت همبستگی برخوردار است. در این پژوهش چنین نتیجه گیری شده است که حج با تقویت هویت تمدنی و تمرکز بر دشمن مشترک، ظرفیت برقراری همگرایی سیاسی جهان اسلام را دارد. از طرف دیگر تقویت هویت دینی و سرمایه اجتماعی در حج، زمینه همگرایی ارتباطی را تقویت می کند. جمعی بودن و ساختارشکن بودن مناسک حج، مناسکی وحدت بخش را ایجاد می کند.

در پژوهشی که اندیشه و همکاران (۱۳۹۷ش) با عنوان «حج، عامل هویت یابی مسلمانان و جامعه اسلامی» انجام داده اند، چنین آمده است که هویت در اصطلاح شامل مجموعه ای از خصوصیات جسمی، روانی و اجتماعی است که شخص را از دیگران متمایز می کند. از سوی دیگر حج عبادتی بزرگ است که افزون بر آثار معنوی در هویت بخشی به مسلمانان نیز تأثیر مهمی دارد. تأثیرگذاری حج بر هویت مسلمانان عمدتاً از دو جنبه هویت دینی و هویت فرهنگی است. این پژوهش در زمینه هویت دینی و حضور در مناسک حج پرسش های بنیادینی را برای افراد مطرح می کند و آنان را به پاسخ دادن یا یادآوری و توجه به پاسخ های آنها وامی دارد و از خواب غفلت بیدارشان می کند و بدین طریق هویت دینی آنان را بازیابی و تثبیت می کند.

در پژوهشی با عنوان «کارکردهای دیپلماسی فرهنگی حج در ایجاد وحدت و انسجام مسلمانان» نوشته صادق زاده (۱۳۹۸) چنین آمده است: اسلام هرگونه مرز بندی فکری، سیاسی، اعتقادی، طبقاتی و نژادی را نفی می کند و بر همین اساس علمای اسلام همواره در راستای وحدت امت اسلامی حرکت و تلاش کرده و منادی وحدت بوده اند و در سیره عملی خود با محور قرار دادن قرآن کریم و سیره معصومان برای

تعلیم معارف دین و حفظ آن و مبارزه با تحریف و بدعت و انحرافات فکری و عملی در میان امت اسلامی حرکت کرده‌اند. اما با همه این اختلافات ظاهری اشتراکات فراوانی در آنان مشاهده می‌شود؛ از جمله اینکه همه آنها با هدف واحد و اعمال و آداب و اذکار و حتی رنگ لباس واحد، پیرامون خانه واحد (کعبه)، می‌گردند که همه این اعمال، نماد وحدت و یکپارچگی و همدلی است.

حیدری (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «نقش حج در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان» چنین گفته است که از منظر اسلام، جامعه و نظام اجتماعی مسلمانان از اهمیت فوق العاده‌ای برخوردار است. تحقق بسیاری از آموزه‌های اسلامی تنها با شکل‌گیری و قوام و استحکام جامعه اسلامی رخ می‌دهد. حج با ویژگی‌های خاص خود می‌تواند نقش تأثیرگذاری در حفظ و تقویت نظام جامعه اسلامی داشته باشد. در این تحقیق با روش توصیفی - تحلیلی به این موضوع پرداخته شده و تأثیر حج بر مؤلفه‌های حافظ و تقویت‌کننده نظام اجتماعی مسلمانان بررسی شده است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد حج بر نشر و گسترش آموزه‌های دینی در سطح جامعه تأثیر می‌گذارد، ارزش‌های معنوی را در جامعه تقویت می‌کند، آگاهی مسلمانان را به خصوص نسبت به وضعیت مسلمانان افزایش می‌دهد و موجب ارتقای فرهنگی جهان اسلام می‌شود.

نوآوری پژوهش

نوآوری این تحقیق درباره همگرایی و وحدت مسلمانان در موسم حج ابراهیمی در به کارگیری نظریه هویت اجتماعی به عنوان چارچوب نظری است. این پژوهش با ادغام نظریه هویت اجتماعی در مطالعه حج، دیدگاه جدیدی را درباره عواملی که به همگرایی و وحدت مسلمانان ختم می‌شود، ارائه می‌دهد و این اجازه را می‌دهد تا درک عمیق‌تری از اینکه چگونه هویت گروهی به تعاملات و روابط افراد با دیگران در این زمینه شکل می‌دهد، پیدا کنیم.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

الف) نظریه هویت اجتماعی^۱

نظریه هویت اجتماعی را اولین بار روانشناسان اجتماعی، هنری تاجفل و جان ترنر در دهه ۱۹۷۰ میلادی ارائه کردند. طبق این نظریه افراد از گروه‌هایی که به آنها تعلق دارند، احساس هویت خود را می‌گیرند. این گروه‌ها می‌توانند براساس عوامل مختلفی - مانند نژاد، قومیت، جنسیت، مذهب یا هر دسته اجتماعی دیگری - باشند. طبق نظریه هویت اجتماعی افراد بر پایه دسته‌بندی‌های اجتماعی، خود و دیگران را به دو گروه «درون‌گروهی» و «برون‌گروهی» دسته‌بندی می‌کنند. درون‌گروهی حالتی است که فرد به آن تعلق دارد و با آن همذات‌پنداری می‌کند. درحالی‌که برون‌گروهی حالتی است که فرد به آن تعلق ندارد و ممکن است آن را متفاوت یا فرودست تلقی کند. این دسته‌بندی می‌تواند به احساس تعلق، غرور و همبستگی با درون‌گروه و همچنین تعصب، تبعیض و درگیری با بیرون‌گروه منجر شود.

یکی از مفاهیم کلیدی در نظریه هویت اجتماعی، ایده «مقایسه اجتماعی» است. (جنکیز و نظری، ۱۳۸۵، ص ۱۵۴) به هویت از دیدگاه جامعه‌شناسان «هویت جمعی» گفته می‌شود. بدین ترتیب هویت جمعی مجموعه ویژگی‌ها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و خصوصیات است که متعلق به یک واحد بسیار کلان به اسم ملت است؛ به تعبیر دیگر، هویت جمعی، بیانگر اهداف، رفتارها، تفکرات، احساسات و تمایلات مشترک یک جمع است که نوعی احساس تعهد و وفاداری به آن گروه را در اشخاص برمی‌انگیزد. هویت جمعی معمولاً به ارضای نیازهای تعلق، احترام و امنیت در افراد منجر می‌شود. هرچه این هویت قوی‌تر باشد، احساس مسئولیت و وفاداری شخص به آن جمع، عمیق‌تر و پایدارتر خواهد بود. (Tajfel and Turner, 1978: p 152-153). افراد برای

تقویت عزت نفس و ایجاد یک هویت اجتماعی مثبت، درون‌گروهی خود را با گروه‌های بیرونی مقایسه می‌کنند. این می‌تواند منجر به جانبداری یا سوگیری درون‌گروهی شود، جایی که افراد به گروه خود مثبت‌تر نگاه می‌کنند و گروه‌های بیرونی را با دیدی منفی درک می‌کنند. این تعصب می‌تواند به اشکال مختلفی مانند تبعیض، کلیشه‌ها و تعصب ظاهر شود. مفهوم مهم دیگر در نظریه هویت اجتماعی ایده «برجستگی هویت اجتماعی» است. این به میزان ارتباط و اهمیت هویت اجتماعی یک فرد در یک موقعیت خاص اشاره دارد.

هنگامی که هویت اجتماعی برجسته است، افراد به احتمال زیاد با درون‌گروه خود همذات‌پنداری می‌کنند و رفتارهایی را انجام می‌دهند که همبستگی گروهی را ترویج می‌کند (Langman, 2022: p 924)؛ برای مثال در زمان درگیری یا رقابت بین گروه‌ها برجستگی هویت اجتماعی ممکن است افزایش یابد و منجر به انسجام درون‌گروهی و خصومت برون‌گروهی شود.

نظریه هویت اجتماعی در زمینه‌های مختلف دنیای واقعی، مانند روابط بین‌گروهی، جنبش‌های اجتماعی و رفتار سازمانی به کار گرفته شده است؛ مثلاً تحقیقات نشان داده است که افراد به احتمال زیاد از سیاست‌ها و رفتارهایی حمایت می‌کنند که به نفع درون‌گروهی آنها باشد، حتی اگر به قیمت گروه‌های بیرونی تمام شود. (Meijer and Wagemakers, 2013: p 128).

از نظریه فوق در مضمون هویت دینی به عنوان هسته اصلی مطالعاتی در پژوهش پیش‌رو استفاده می‌شود. بدین‌گونه که هویت اجتماعی در زمان حج به صورت هویت دینی خود را نشان می‌دهد و افراد در راستای این هویت با وجود فرهنگ‌های مختلف در کنار هم جمع می‌شوند. بنابراین در بخش بعد دنبال تعریف و کاربرست نظریه هویت اجتماعی در چارچوب هویت دینی هستیم.

ب) هویت دینی (هویت اجتماعی) در حج

دین نقش مهمی در شکل‌گیری هویت انسان‌ها ایفا می‌کند. پاسخ‌گویی به پرسش‌های اساسی و بنیادین انسان‌ها یکی از دستاوردهای اساسی دین است؛ اینکه من کیستم؟ از کجا آمده‌ام؟ آمدنم بهر چه بود؟ ... جست‌وجوی فرد و یافتن پاسخ برای این پرسش‌ها نشان‌دهنده شکل‌گیری هویت دینی در وجود اوست.

هویت دینی^۱ را می‌توان مجموعه‌ای شناختی، اعتقادی و روانی شامل ارزش‌ها، هنجارها، باورها، احساسات، نمادها، طرز تلقی‌ها و آگاهی‌های مختص به یک خود فردی اجتماعی دانست که حول یک محور غایی (مفهوم مقدس) سازمان یافته است و با اثرگذاری بر کنش‌های اجتماعی از یک سوسبب همبستگی و انسجام درون‌گروهی (درون دینی) میان اعضای گروه (دینداران) می‌شود و از سوی دیگر موجب تمایز «برون‌گروهی» (برون دینی) را با دیگر افراد و گروه‌ها فراهم می‌آورد.

هویت دینی را به سبب اهمیت فوق‌العاده و جایگاه والای آن می‌توان مهم‌ترین بعد هویت دانست که نقش به‌سزایی در هویت‌بخشی به افراد جامعه ایفا می‌کند. در این بینش، انسان مسلمان موحّد، در هر نقطه‌ای از جهان زندگی کند، در ذهن و ضمیر خویش، «خویشتن» را وابسته به هویتی اسلامی می‌یابد و در این فضای فرهنگی تنفس می‌کند. (اندیشه و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۲۸)

حال با توجه به مطالبی که بیان شده است پدیده سیاسی - عبادی حج را بر اساس نظریه هویت اجتماعی، که نمود آن را به صورت هویت دینی می‌توان مشاهده کرد، از نقطه نظرهای زمینه‌ها، عوامل و موانع به عنوان افق دیدگاه خود بحث و بررسی می‌کنیم.

1. religious identity

۴. زمینه های همگرایی در حج ابراهیمی

الف) زمینه فکری: حج ابراهیمی به مثابه مسئله مشترک اعتقادی

حج به عنوان یک سفر عمیق معنوی و تحول آفرین تلقی می شود که مسلمانان را به خدا نزدیک تر و ایمان آنها را تقویت می کند. حج فریضه ای بس مهم و ارزشمند است؛ زیرا در آیه ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ (آل عمران: ۹۷) ذکر «وَمَنْ كَفَرَ» به جای «وَمَنْ تَرَكَ» بیانگر اهمیت فوق العاده حج است؛ به این معنا که ترک آن مستلزم کفر است.

باید دقت داشت که حج و مناسک آن جلوه آشکار هدایت و راهنمایی خداوند است؛ (مائده: ۳۶، ۳۷) حج و مناسک آن همچنین از مقدسات و شعایر الهی محسوب می شود. حج میدان انجام اعمال خیر و کسب توشه برای آخرت است. (بقره: ۱۹۷)

همان طور که از آیات اشاره شده مشخص می شود اهمیت حج ریشه در آموزه های اسلامی دارد؛ زیرا بازنمایی اعمال حضرت ابراهیم و خاندانش است. مسلمانان بر این باورند که با انجام حج می توانند روح خود را پاکیزه و برای گناهان خود طلب آمرزش کنند و در راه خدا گام بردارند. حج یکی از مسائل اعتقادی رایج میان مسلمانان تلقی می شود؛ زیرا موجب وحدت و برادری میان جامعه جهانی مسلمانان است. از آیات قرآن کریم مشخص می شود که حج ابراهیمی فریضه ای مهم، انسان ساز و باعث رشد فردی و زمینه ساز تعاون و همکاری است. هر ساله میلیون ها مسلمان از سراسر جهان بدون در نظر گرفتن ملیت، قومیت و موقعیت اجتماعی خود برای انجام دادن مناسک حج در مکه گرد هم می آیند. این عبادت جمعی اهمیت همبستگی و همکاری بین مسلمانان را برجسته می کند. علاوه بر این تجربه حج یادآور موقتی بودن این دنیا و اهمیت آمادگی برای زندگی پس از مرگ است. مسلمانان بر این باورند که با انجام فریضه حج می توانند به طهارت روحی نایل شوند و عنايات الهی را کسب کنند. (رهبر، ۱۳۹۳، ص ۱۴۲، ۱۴۳)

ب) زمینه سیاسی: حج ابراهیمی به مثابه حرکت به سمت امت واحده

حج به مثابه مظهر قدرتمند وحدت میان مسلمانان است. میلیون ها مسلمان را از همه گوشه های جهان، صرف نظر از نژاد، ملیت یا وضعیت اجتماعی - اقتصادی آنها گرد هم می آورد. در ایام حج همه زائران جامه های سفید ساده ای به نام احرام^۱ می پوشند که تمایزات ثروت و موقعیت اجتماعی را در میان آنها از بین می برد. خداوند متعال می فرماید:

﴿وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَفُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾ (یونس: ۱۹)

مردم [در فطرت توحید] یک طایفه بیش نبودند پس از آن فرقه فرقه شدند [و] به انواع شرک و دین های باطل گرویدند] و اگر کلمه ای که در ازل از حق سبقت یافته [که برای آزمایش مهلت یابند] نبود البته اختلافاتشان خاتمه یافته و حکم به هلاکت کافران داده می شد».

همان طور که در ترجمه این آیه مشخص است، مردم در فطرت توحیدی خود یک امت محسوب می شوند و در مکتب اسلام مسلمانان یک امت واحده هستند؛ چرا که آنان اسلام و تسلیم شدن در برابر خدای واحد و پذیرش توحید را در خود دارند. از طرفی در آیه ۹۷ سوره آل عمران خداوند می فرماید: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾: «حج ایمان و توحید است و ترک آن موجب کفر عملی» که نشان می دهد حج نشان از ایمان و توحید و رسیدن به امت

۱. قال الرضا (علیه السلام): «أَمَّا يُؤْمَرُونَ بِالْأَحْرَامِ لِيَخْشَعُوا قَبْلَ دُخُولِهِمْ حَرَمَ اللَّهِ وَآمَنِهِ وَلِتَلَّا يَلْهُوُوا وَيَسْتَغْلُوا بِشَيْءٍ مِنْ أُمُورِ الدُّنْيَا وَزِينَتِهَا وَلِتَذَاهِبَ وَيَكُونُوا جَادِينَ فِيمَا هُمْ فِيهِ قاصِدِينَ نَحْوَهُ، مُقْبِلِينَ عَلَيْهِ بِكُلِّتِهِمْ». امام رضا (علیه السلام) فرمود: «مردم به احرام» مأمورند، تا آنکه پیش از ورود به حرم امن خدا «خشوع» پیدا کنند و در پی بازیچه و مشغولیات دیگر از کارهای دنیا و زیورها و لذت های آن نروند و با تمام وجود و همه توجه به کاری بپردازند که به خاطر آن آمده و روی آورده اند» (وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳).

واحد است. مناسک حج بر مساوات، تواضع و تسلیم در برابر اراده خداوند تأکید دارند. زائران بدون توجه به پیشینه‌ای که دارند، همان مناسک را انجام می‌دهند، همان دعاها را می‌خوانند و شانه به شانه به نماز می‌ایستند.

حج همچنین به عنوان بستری برای مسلمانان برای ارتباط با یکدیگر، تبادل تجربیات و پرورش درک عمیق تراز اعتقادات و ارزش‌های مشترکشان عمل می‌کند و این فرصت را برای مسلمانان فراهم می‌کند تا اختلافات خود را کنار بگذارند و در عبادت، دعا و تفکر گرد هم آیند. مسلمانان با شرکت در حج اهمیت اتحاد، برادری و همکاری درون امت را یادآور می‌شوند. این به عنوان نمادی ملموس و قدرتمند از قدرت جمعی و انعطاف‌پذیری جامعه مسلمان عمل می‌کند و مؤمنان را برای تلاش برای اهداف مشترک و غلبه بر چالش‌ها با هم ترغیب می‌کند. بنابراین می‌توان گفت حج نقش حیاتی در ترویج وحدت و همبستگی بین مسلمانان دارد. این به عنوان یک سفر معنوی عمیق عمل می‌کند که از تفاوت‌های فردی فراتر می‌رود و مسلمانان را در یک تعهد مشترک به اصول اسلام گرد هم می‌آورد. حج مفهوم امت را تقویت می‌کند و مؤمنان را تشویق می‌کند تا برای ایجاد یک جامعه مسلمان قوی ترو متحدتر تلاش کنند.

(فتحی، ۱۴۰۱، ص ۱۵۲)

ج) زمینه اجتماعی: حج ابراهیمی به مثابه اجتماع بین المللی سالانه مسلمین

حج ابراهیمی در زمینه اجتماعی اسلام از اهمیت زیادی برخوردار است؛ زیرا مسلمانان را از تمام گوشه و کنار جهان در نمایش وحدت، برابری و فداکاری در راه خدا گرد هم می‌آورد. در مراسم حج مسلمانان از هر نژاد، ملیت و طبقات اجتماعی گرد هم می‌آیند تا مراسم و عبادات یکسانی را در مکان‌های مقدس انجام دهند. این گردهمایی به عنوان نمادی قدرتمند از برادری جهانی اسلام است که در آن همه مؤمنان نزد خداوند یکسان محسوب شوند. (فتحی، ۱۴۰۱، ص ۱۶۲) امام صادق (علیه السلام) یکی از فلسفه‌های حج

را چنین بیان می‌کند:

خداوند این بندگان را آفرید... و دستورهایی را در طریق مصلحت دین و دنیا به آنها داد و از آن جمله اجتماع مردم شرق و غرب را در آیین حج مقرر داشت تا مسلمانان یکدیگر را به خوبی بشناسند و از حال هم آگاه شوند». (صدوق، ۱۳۷۸، ص ۴۰۶)

همچنین امام خمینی رحمه الله در این باره گفته است:

حج بهترین میعادگاه معارف ملت‌های اسلامی است که مسلمانان با برادران و خواهران دینی و اسلامی خود از سراسر جهان آشنا می‌شوند و در آن خانه‌ای که متعلق به تمامی جوامع اسلامی و پیروان ابراهیم حنیف است، گرد هم می‌آیند و با کنار گذاردن تشخیص‌ها و رنگ‌ها و ملیت‌ها و نژادها به سرزمین و خانه اولین خود رجعت می‌کنند و با مراعات اخلاق کریمه اسلامی اجتناب از مجادلات و تجملات، صفای اخوت اسلامی و دورنمایی از تشکیل امت محمد صلی الله علیه و آله را در سراسر جهان به نمایش می‌گذارند. (امام خمینی، ۱۳۶۱ ش، ص ۱۳)

۵. عوامل همگرایی و اتحاد مسلمین در حج ابراهیمی

مفهوم همگرایی مسلمانان در حج عاملی نیرومند و وحدت بخش است که ریشه عمیقی در ایمان اسلامی دارد. یکی از جنبه‌های کلیدی حج که بر ایده همگرایی تأکید دارد، اعتقاد مشترک همه مسلمانانی است که در این زیارت شرکت می‌کنند. در قرآن کریم به طور صریح به فریضه حج اشاره شده است:

- ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَفِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾. (آل عمران: ۹۷)

در آن خانه آیات [ربوبیت] هویدا است، مقام ابراهیم خلیل است و هر که در آنجا داخل شود، ایمن باشد و مردم را حج و زیارت آن خانه به امر خدا واجب

است؛ بر هر کسی که توانایی برای رسیدن به آنجا دارد، و هر که کافر شود [به خود زیان رسانده و] خدا از جهانیان بی نیاز است.

- ﴿وَ اذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَ مَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾.
(بقره: ۲۰۳)

و خدا را در روزهای معینی یاد کنید (روزهای ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ ماه ذی حجه) و هر کس شتاب کند، [و ذکر خدا را] در دو روز انجام دهد، گناهی براو نیست، و هر که تأخیر کند، [و سه روز انجام دهد نیز] گناهی براو نیست؛ برای کسی که تقوا پیشه کند و از خدا بپرهیزد و بدانید شما به سوی او محشور خواهید شد.

- ﴿وَ أَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَى التَّائِبِينَ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ...﴾

در بزرگترین روز حج (روز عرفه یا روز عید که همه در مکه جمع‌اند یا در آن روز که مؤمنان و مشرکان همه به مکه حاضرند) خدا و رسولش به مردم اعلام می‌دارند که خدا و رسول از مشرکان بیزارند. پس اگر شما مشرکان توبه کردید برایتان بسی بهتر خواهد بود و اگر رو بگردانید بدانید که شما بر قدرت خدا غالب نیابید و مژده عذاب‌ی دردناک به آن کافران برسان. (توبه: ۳)

در این آیات به ایمن بودن خانه خدا و مراسم حج برای همگان، واجب بودن حج برای مسلمانان مستطیع و اتحاد مسلمانان در حج برای برائت از مشرکان اشاره شده است. به دلیل این اعتقاد مشترک بین مسلمانان هر مسلمان مستطیع صرف نظر از ملیت، قومیت و موقعیت اجتماعی سفر حج را انجام می‌دهد. (منیری و فلاح زاده، ۱۳۹۴، ص ۱۶۷) این باور مشترک، پایه و اساس وحدت و درک متقابل را در میان گروه‌های متنوعی از زائرانی که در مکه گرد هم می‌آیند، تشکیل می‌دهد. در مراسم حج

لباس یکنواخت به عنوان یک نمایش بصری از همگرایی میان مسلمانان عمل می‌کند؛ زیرا تمایزات مبتنی بر ثروت، موقعیت یا ظاهر را از بین می‌برد و همه افراد را تحت یک هویت مشترک به عنوان بندگان خدا متحد می‌کند. زائران با احرام بستن و انجام همان عبادات در مکان‌های مقدس، احساس عمیقی از ارتباط و همبستگی با مسلمانان خود را تجربه می‌کنند. (عاملی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۲۵)

عامل دیگری که به همگرایی مسلمانان در حج کمک می‌کند، ماهیت جمعی تجربه زیارت است. در طول مناسک حج، مانند طواف کعبه و رمی جمره، حجاج دنبال مجموعه‌ای از اعمال تجویز شده که میلیون‌ها مسلمان در طول قرن‌ها انجام داده‌اند، هماهنگ حرکت می‌کنند. این حس عبادت جمعی و پابندی مشترک به سنت، احساس قدرتمندی از تعلق و اتحاد را میان شرکت‌کنندگان ایجاد می‌کند و این ایده را تقویت می‌کند که همه آنها بخشی از یک جامعه جهانی بزرگتر از مؤمنان هستند. علاوه بر این گستردگی زیارت حج، که میلیون‌ها مسلمان از سراسر جهان را برای نمایش ایمان خود نسبت به خدا به مکه می‌بیند، گواهی بر جذابیت و اهمیت جهانی این سفر معنوی است. تنوع زبان‌ها، فرهنگ‌ها و پیشینه‌های موجود میان زائران نشان‌دهنده پیام وحدت و همبستگی است که در قلب ایمان اسلامی نهفته است. مسلمانان با گرد هم آمدن در مکه برای انجام مناسک حج ارزش‌ها، اعتقادات و مسئولیت‌های مشترک خود را به عنوان اعضای یک امت یا جامعه مؤمنان یادآوری می‌کنند. (پورملایی و فرحزادی، ۱۴۰۱، ص ۷۲)

الف) تأکید بر اصالت عقیده مشترک (دین اسلام)

مناسک حج عمیقاً ریشه در سنت اسلامی دارد و به معنای نماد وحدت و تسلیم همه مسلمانان در برابر خداوند است. یکی از مفاهیم کلیدی که در حج بر آن تأکید شده است، اهمیت داشتن اعتقاد مشترک باور به خدای واحد، قرآن و قبله مشترک در

میان مسلمانان است. این مفهوم با این واقعیت برجسته می شود که همه زائران بدون توجه به پیشینه و موقعیت اجتماعی خود ملزم به انجام دادن مناسک یکسان هستند. حج با تأکید بر اهمیت اعتقاد مشترک، یادآور وحدت و برادری است که در میان مسلمانان وجود دارد. ایده یک عقیده مشترک در اسلام محوری است؛ زیرا بر اعتقاد به خدای واحد و تعالیم حضرت محمد بنا شده است. از مسلمانان انتظار می رود که از پنج رکن اسلام - که شامل اعلام ایمان، نماز، روزه، صدقه و حج است - پیروی کنند. مسلمانان با پایبندی به این ارکان، تعهد خود را به عقاید و اعمال مشترکی که ایمان آنها را مشخص می کند، نشان می دهند. (محمدی و بهروزلک، ۱۳۹۴، ص ۲۱۴)

در طول حج زائران از همه گوشه های جهان می آیند. علی رغم این اختلافات آنها با اعتقاد مشترکشان، به اسلام و هدف مشترکشان که طلب آمرزش و نعمت الهی است، متحد شده اند. این وحدت در نحوه تعامل زائران با یکدیگر نشان دادن مهربانی، شفقت و احترام به هم دینان مسلمان بدون توجه به ملیت و قومیت آنهاست. انجام دادن مناسک حج با هم باعث ایجاد حس همبستگی در بین مسلمانان می شود و این باور را تقویت می کند که همه آنها بخشی از یک امت یا جامعه هستند. این وحدت با روایاتی^۱ که بر اهمیت حمایت و همکاری متقابل تأکید دارد، بیشتر تقویت

۱. برخی از احادیث که بر اهمیت حمایت و همکاری متقابل تأکید دارند، عبارتند از:

- قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «إِنَّ يَدَ اللَّهِ عَلَى الْجَمَاعَةِ»؛ «دست خدا با جماعت است». (الفصول المختارة، ص ۲۳۷)

- الإمام الباقر (ع): «قال رسول الله ﷺ: مَنْ فارق جماعة المسلمين، فقد خَلَعَ رِبْقَةَ الإسلامِ مِنْ عُنُقِهِ». قيل: «يا رسول الله، وما جماعة المسلمين؟» قال: «جماعة اهل الحق وإن قلوا»؛ «امام باقر (ع): «پیامبر اکرم فرمود: هر که از جماعت مسلمین دوری گزیند، بند اسلام را از گردن خویش برداشته است». گفتند: «ای پیامبر خدا، جماعت مسلمانان، کدام است؟» گفت: «جماعت پیروان حق، هر چند اندک باشند». (الحیة، ص ۴۰۴)

می شود؛ مثلاً کمک به زائران در انجام فرایض، عملی با فضیلت تلقی می شود؛ زیرا نشان دهنده روحیه برادری و شفقت است که برای اسلام ضروری است. مفهوم عقیده مشترک علاوه بر تقویت حس وحدت میان مسلمانان به تقویت اصول اساسی اسلام نیز کمک می کند. با شرکت در مناسک حج ارزش های ایمان، اطاعت و فروتنی - که محور ایمان آنهاست - به زائران یادآوری می شود. چالش های جسمی و آزمایش های روحی زیارت، یادآور نیاز به صبر، استقامت و انضباط نفس در برابر ناملازمات است. (منیری و فلاح زاده، ۱۳۹۴، ص ۱۶۷)

- عَنْ حَيْثَمَةَ قَالَ: «دَخَلْتُ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام لَأُودِعَهُ وَ أَنَا أُرِيدُ الشُّحُوصَ. فَقَالَ: «أَتُبْلَغُ مَوَالَيْنَا السَّلَامَ وَأَوْصِيَهُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ الْعَظِيمِ وَأَوْصِيَهُمْ أَنْ يَعُودَ غَنِيَهُمْ عَلَى فَقِيرِهِمْ وَقَوِيَهُمْ عَلَى ضَعِيفِهِمْ وَأَنْ يَشْهَدَ حَيِّهِمْ جَنَازَةَ مَيِّتِهِمْ وَأَنْ يَتَلَقَّوْا فِي بُيُوتِهِمْ فَإِنَّ فِي لِقَاءِ بَعْضِهِمْ بَعْضًا حَيَاةً لَأَمْرِنَا». ثُمَّ قَالَ: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرِنَا. يَا حَيْثَمَةُ! إِنَّا لَا نُعْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِلَّا بِالْعَمَلِ وَإِنْ وَلَّيْتَنَا لَا تَذُرُّكَ إِلَّا بِالْعَمَلِ وَإِنْ أَشَدَّ النَّاسِ حُسْرَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَجُلٌ وَصَفَ عَذْلًا ثُمَّ خَالَفَ إِلَى غَيْرِهِ»؛ «خيشمه گفت: «در سفری که در پیش داشتم، نزد ابی عبدالله عليه السلام رفتم تا با او وداع کنم. فرمود: از دوستان ما هرکس را دیدی سلام برسان و بدان ها بگو که از خداوند بزرگوار بترسند و توانگران آنها از نیازمندان شان و نیرومند آنها از ناتوانان شان عیادت کنند و زنده آنها بر جنازه مرده شان حضور یابد و در خانه های خویش از هم دیدار کنند؛ زیرا در ملاقات آنها احیاء امر است». باز فرمود: «خدا ببخشد بنده ای را که امر ما را زنده می دارد. ای خیشمه، به دوستان ما برسان که ما آنان را به هیچ وجه از خدای، بی نیاز نمی سازیم. مگر آنکه کار نیک کنند و دوستی ما جز به پارسایی به دست نیاید. در روز قیامت حسرت مندترین مردم کسی است که عدالت را بستاند، سپس از آن روی برباید و به غیر آن بگراید». (مصادقة الإخوان، ص ۳۴)

- قَالَ الصَّادِق عليه السلام: «وَجِلْنِ نَفْسَكَ عَلَى حُسْنِ الصَّحَابَةِ لِمَنْ صَحِبْتَ فِي حُسْنِ خُلُقِكَ وَكَفَّ لِسَانَكَ وَكُظْمِ غَيْظِكَ وَأَقْلَ لَعْوِكَ وَتَفَرَّشْ عَفْوِكَ وَتَسْخُوْ نَفْسَكَ»؛ امام صادق عليه السلام فرمود: «خودت را آماده کن تا با همراهان و همسفران معاشرت نیکو داشته باشی، در خوش رفتاری ات و زبان خویش را نگهدار و خشم خود را فرو ببر و سخنان بیهوده را کم کن و عفو و گذشت خویش را بگستران و از خود بگذر». (فروع کافی، ج ۴، ص ۲۸۶)

ب) نفی دشمن مشترک

﴿بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾: «[این، اعلام] بیزاری از سوی خدا و پیامبر او به کسانی از مشرکان است که با آنها عهد بسته اید». (توبه: ۱) همان طور که مشخص است مفهوم نفی دشمن مشترک در حج از جنبه های مهم زیارت است که براهمیت وحدت و برائت از مشرکین میان مسلمانان تأکید می کند. مفهوم نفی دشمن مشترک در حج ریشه عمیقی در آموزه های اسلام و اصول صلح و وحدت دارد که آن را ترویج می کند. در آیه شریفه ﴿وَإِذَا نُنَادِي مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...﴾^۱ (توبه: ۳) به وضوح برائت از دشمنان اسلام و همگرایی مسلمانان در برائت مشخص است. یکی از جنبه های کلیدی نفی دشمن مشترک در حج، که در بین حجاج صورت می گیرد. در زمان حضرت محمد ﷺ درگیری ها و نارضایتی های طولانی مدت قبایل و افراد با یکدیگر رایج بود. این عمل بخشش و آشتی به عنوان یادآوری قدرتمند از اهمیت وحدت و شفقت در اسلام است. این ایده را تقویت می کند که همه مسلمانان بخشی از یک امت (جامعه) بزرگ تر هستند و تقسیم بندی های مبتنی بر نژاد، ملیت یا درگیری های شخصی باید برای رشد معنوی و تقرب به خدا کنار گذاشته شود.

نفی دشمن مشترک در حج جلوه عملی از مفهوم توحید یا یگانگی خداوند است. این عمل به مثابه تجلی عملی اصول صلح و وحدتی است که اسلام ترویج، و بر این ایده تأکید می کند که همه مسلمانان بخشی از امت بزرگ تری هستند که از درگیری ها

۱. و این، اعلامی است از ناحیه خدا و پیامبرش به (عموم) مردم در روز حج اکبر (روز عید قربان) که: خداوند و پیامبرش از مشرکان بیزارند با این حال، اگر توبه کنید، برای شما بهتر است و اگر سرپیچی کنید، بدانید شما نمی توانید خدا را ناتوان سازید [و از قلمرو قدرتش خارج شوید] و کافران را به مجازات دردناک بشارت ده.

و شکاف های شخصی فراتر می رود و این اتحاد با برائت از دشمنان و مشرکان تقویت خواهد شد. مسلمانان با همبستگی و عبادت در سفر حج، پایبندی خود به تعالیم اسلام و اعتقاد خود به یگانگی خداوند را مجدداً تأیید می کنند. (نظری و پیرانی، ۱۳۹۶، ص ۸۵-۸۷)

ج) رشد همزیستی مسالمت آمیز

یکی از مسائل مهم حج، «همزیستی» است. افرادی که با هم هیچ آشنایی ای ندارند، با فرهنگ های مختلف، از جاهای مختلف، رنگ مختلف، زبان مختلف اینجا باید با همدیگر همزیستی کنند. ﴿فَلَا رَفْثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ (بقره: ۵) یعنی حق ندارید با هم درگیری و مشکل پیدا کنید. همزیستی مسالمت آمیز در اصطلاح حقوق بین الملل عبارت است از: نحوه مناسبات، بین ممالکی که دولت های آنها دارای نظام های اجتماعی و سیاسی مختلف هستند؛ یعنی رعایت اصول حق حاکمیت، برابری حقوق، مصونیت و تمامیت ارضی هر کشور کوچک یا بزرگ، عدم مداخله در امور داخلی سایر کشورها، احترام به حق کلیه ملت ها در انتخاب آزاد نظام اجتماعی خویش و فیصله مسائل بین المللی از طریق مذاکره. همزیستی در حقوق خصوصی عبارت است از: به رسمیت شناختن اقلیت های دینی و قومی داخل یک سرزمین، احترام به حقوق آنها، آزادی در انجام فعالیت های دینی و مذهبی. (کریمی نیا، ۱۳۸۲، ص ۲)

زمانی است که میلیون ها مسلمان از پیشینه ها و فرهنگ های مختلف گرد هم می آیند تا مراسم مشابهی را انجام دهند، نماز بخوانند و طلب آموزش کنند. در طول این سفر، مسلمانان نه تنها از نظر معنوی رشد می کنند، بلکه حس همزیستی مسالمت آمیز را با هم زائران خود پرورش می دهند.

مسلمانان دارای فرق و مذاهب مختلفی هستند؛ به گونه ای که در ادای نماز،

عبادات و... با هم متفاوت هستند. اما در مراسم حج با هم همزیستی مسالمت آمیز دارند و این به سبب احساس هویت جمعی است که در موسم حج شکل می گیرد. این همزیستی نه تنها به معنای احترام به اقلیت های قومی و دینی در دین اسلام، بلکه یکی دیدن هویت خود با دیگری است و از بعد خُرد شروع می شود و می تواند الگویی برای بعد کلان تر آن در بین کشورها باشد. این همزیستی به طور اتفاقی رخ نمی دهد، بلکه به علت برکات معنوی در حج است و با رشد همراه است.

مفهوم رشد در حج را می توان به طرق مختلف فهمید. اولاً زمانی است که مسلمانان ایمان خود را احیا کنند و پیوند خود را با خدا تقویت کنند. حج زمان خوداندیشی و خودسازی و سفری است برای توبه^۱ و طلب بخشش برای گناهان گذشته و همچنین فرصتی برای تلاش برای شروعی تازه. چالش ها و سختی هایی که در سفر زیارتی با آنها مواجه می شود، به عنوان آزمون ایمان و استقامت است که موجب رشد فردی و روشنگری معنوی می شود. (عاملی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۲۹) مسلمانان تشویق می شوند تا در اعمال و نیات خود بیندیشند و از خداوند و کسانی که ممکن است به آنها ظلم کرده اند طلب آمرزش کنند. علاوه بر این حج زمان روشنگری و تعلیم معنوی است. مسلمانان این فرصت را دارند که به خطبه ها گوش دهند و با علما و هم زائران به گفت و گو بپردازند. مناسب مختلف حج همچنین دروس فروتنی، شفقت و بردباری را ارائه می دهد و مسلمانان را تشویق می کند که این فضایل را در زندگی روزمره خود تجسم بخشند. (ملک افضلی، ۱۳۹۹، ص ۴۲) بنابراین فریضه حج به واسطه اعمال و برکات خودش سبب افزایش همزیستی مسالمت آمیز در بین ملل و اقوام مختلف شده است و

۱. «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مَعَاشِرَ النَّاسِ، حُجُّوا الْبَيْتَ بِكَمَالِ الدِّينِ وَالتَّقْوَى وَلَا تَنْصَرِفُوا عَنِ الْمَشَاهِدِ إِلَّا بِتَوْبَةٍ وَأَقْلَاعٍ»؛ «پیامبر خدا ﷺ در یکی از خطبه های غدیر فرمود: ای گروه مردم، با کمال دین و دین شناسی، خانه خدا را زیارت کنید و از مشاهد و زیارتگاه ها، جز با توبه و دل کندن (از گناه و بدی) برنگردید». (الاحتجاج، ج ۱، ص ۸)

این همزیستی احساس هویت جمعی را تقویت می‌کند.

۶. موانع اتحاد و همگرایی در حج ابراهیمی

الف) قوم‌گرایی (نژاد، ملیت، خون، مذهب)

قوم‌گرایی به تمایل افراد به اینکه فرهنگ یا گروه قومی خود را برتر از دیگران بدانند اشاره دارد. این طرزفکری می‌تواند پیامدهای مهمی برای تعاملات و روابط اجتماعی داشته باشد؛ زیرا می‌تواند منجر به احساس برتری، تعصب نسبت به افراد با فرهنگ‌ها یا پیشینه‌های مختلف شود. در چارچوب حج قوم‌گرایی می‌تواند در عدم همگرایی مسلمانان از نقاط مختلف جهان نقش داشته باشد.

حج یک تجربه مقدس و عمیق برای همه مسلمانان است؛ زیرا نشان‌دهنده سفر معنوی از خودگذشتگی، وحدت و تسلیم در برابر خداوند است. حج فرصتی است برای مسلمانان تا با ایمان خود پیوند بخورند، استغفار کنند و تعهد خود را نسبت به اسلام تجدید کنند. با این حال تعداد زیاد زائرانی که در حج شرکت می‌کنند (بیش از دو میلیون نفر در سال‌های اخیر) می‌تواند آن را به یک تجربه چالش‌برانگیز و طاقت‌فرسا تبدیل کند. (المنصور، ۲۰۲۱، ص ۵۱۳)

تنوع فرهنگ‌ها در بین زائران نیز می‌تواند منجر به سوء تفاهم، درگیری و دودستگی شود. قوم‌گرایی می‌تواند این تنش‌ها را تشدید کند؛ زیرا افراد ممکن است به هنجارهای فرهنگی، باورها و آداب و رسوم خود بچسبند و در مقابل تعامل یا درک افرادی که با آنها متفاوت هستند مقاومت کنند. یکی از راه‌هایی که قوم‌گرایی می‌تواند در مراسم حج تجلی پیدا کند، تشکیل گروه‌ها یا «بلوک‌های» متمایز بر اساس ملیت، قومیت یا زبان است. زائران ممکن است به سمت دیگرانی که فرهنگ یا زبان آنها را به اشتراک می‌گذارند جذب شوند و دسته‌ها یا جوامعی را تشکیل دهند که افراد خارجی را حذف می‌کنند.

این گروه‌ها ممکن است با هم معاشرت کنند، غذا بخورند و دعا کنند و حس برتری و انزوا از دیگران را تقویت کنند. این رفتار می‌تواند مانع روحیه اتحاد و برادری شود که قرار است شاخصه حج باشد؛ زیرا باعث ایجاد موانع و تفرقه در بین زائران می‌شود. (محمدی و بهروزلک، ۱۳۹۴، ص ۲۲۴)

یکی دیگر از تأثیرات قوم‌گرایی بر عدم همگرایی بین مسلمانان در ایام حج، تمایل به قضاوت یا کلیشه‌سازی افراد از فرهنگ‌های مختلف است. کلیشه‌ها بیش از حد ساده شده و اغلب قضاوت‌های منفی درباره گروهی از مردم بر اساس قومیت، مذهب یا ملیت آنها هستند. در مراسم حج افراد ممکن است بر اساس این ویژگی‌ها فرضیه‌ها را درباره پیش‌داوری‌های دیگران ایجاد کنند که منجر به تبعیض، درگیری و خصومت شود؛ برای مثال یک زائر از یک کشور ممکن است به زائری از کشور دیگر با تحقیر نگاه کند و معتقد باشد که فرهنگ، زبان یا شیوه زندگی خود برتر است. این نگرش می‌تواند بین افراد تنش و خصومت ایجاد کند و مانع برقراری ارتباط و همکاری شود. به جای استقبال از تنوع و ایجاد پل‌های تفاهم، قوم‌گرایی می‌تواند اختلافات را تقویت کند و بذر اختلاف را در بین زائران بکارد. (جلیلی، ۱۳۹۹، ص ۱۰۴)

ب) توطئه و تفرقه افکنی خارجی

حج برای ایجاد حس وحدت در میان مسلمانان است، با این حال علی‌رغم پیام وحدت، دوره حج گاهی می‌تواند با اختلافات خارجی بین مسلمانان خدشه دار شود. این تفرقه خارجی می‌تواند اشکال مختلفی داشته باشد؛ از جمله رقابت‌های ملی‌گرایانه، درگیری‌های سیاسی و تفاوت‌های فرهنگی. این تفرقه‌ها می‌تواند مانع اتحاد مسلمانان در ایام حج شود و در نهایت روحیه برادری و وحدتی را که هدف زیارت ترویج آن است، تضعیف کند. (نجاتی جعفری، ۱۳۹۹، ص ۱۹۲) یکی از شکل‌های رایج تفرقه بین مسلمانان در ایام حج، رقابت‌های ملی‌گرایانه است. مسلمانان از سراسر

جهان به حج می آیند و هویت ملی و بیعت خود را با خود می آورند. این گاهی می تواند منجر به تنش بین زائران از کشورهای مختلف شود؛ زیرا ممکن است یکدیگر را به عنوان رقیب یا مخالف ببینند. این رقابت های ملی گرایانه می تواند به شکل های مختلفی - از جمله مشاجره های لفظی، درگیری های فیزیکی یا حتی اعمال خشونت آمیز - ظاهر شود. (رشادتی، ۱۳۹۵، ص ۱۷)

درگیری های سیاسی نیز می تواند به تفرقه بین مسلمانان در ایام حج کمک کند. هنگامی که مسلمانان برای ادای زیارت در مکه جمع می شوند، درگیری ها و تنش های سیاسی موجود در کشورهای خود را با خود می آورند. این درگیری ها می تواند به حج سرایت کند؛ زیرا زائران طرف های مخالف ممکن است بر سر اختلافات یا ناراضی های سیاسی با هم درگیر شوند. این درگیری می تواند فضای خصمانه و تفرقه افکنی ایجاد کند و حس اتحاد و برادری را، که قرار است در زیارت حاکم باشد، تضعیف کند.

اختلافات فرهنگی نیز می تواند در تفرقه بین مسلمانان در ایام حج نقش داشته باشد. مسلمانان با فرهنگ های مختلف به حج می آیند که هر کدام آداب، سنت ها و آداب و رسوم خاص خود را دارند. این تفاوت های فرهنگی گاهی می تواند منجر به سوء تفاهم، درگیری یا تعصب بین زائران شود؛ برای مثال زائران با پیشینه های فرهنگی مختلف ممکن است بر سر مسائلی مانند کد لباس، محدودیت های غذایی یا هنجارهای اجتماعی با هم درگیر شوند. این سوء تفاهم های فرهنگی می تواند مانعی برای اتحاد و همکاری مسلمانان در ایام حج ایجاد کند. (صالحی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۵)

ج) هوای نفسانی

یکی از آثار اولیه گناهان و هوای نفسانی تک تک مسلمانان در حج، فقدان صفا و اخلاص معنوی در عبادات آنان است. حج زمانی است که مسلمانان برای گناهان خود طلب آمرزش، دل های خود را پاک و عهد خود را با خداوند تجدید کنند. با این حال اگر

یک مسلمان زیر بار گناهان و آشفتگی‌های درونی خود برود، ممکن است برای شرکت کامل در مناسک حج با اخلاص و فداکاری تلاش کند. این فقدان خلوص معنوی می‌تواند مانع ارتباط فرد با خدا و توانایی او برای تجربه کامل مزایای معنوی زیارت شود. (جمشیدی و قبادی، ۱۳۸۶، ص ۴۳)

علاوه بر این گناهان و هوای نفسانی تک تک مسلمانان نیز می‌تواند مانعی برای اتحاد و همکاری میان جامعه حج ایجاد کند. فقدان بخشش، رنجش یا درگیری درونی در یک فرد می‌تواند در رفتارهای منفی - مانند شایعات، قضاوت یا اختلاف با دیگران - ظاهر شود. این مسئله می‌تواند منجر به شکاف در جامعه حج شود و مانع روحیه برادری و خواهری جمعی شود که قرار است در این زمان مقدس تقویت شود. به جای اینکه در عشق و اتحاد گرد هم آیند، ممکن است تک تک مسلمانان خود را در انزوای درگیری با دیگران ببینند و مانع از همگرایی واقعی دل‌ها و ذهن‌ها شوند که در طول حج به آن امید می‌رود.

علاوه بر این گناهان و هوای نفسانی افراد مسلمان در حج نیز می‌تواند بر رابطه آنها با خداوند و توانایی آنها برای دریافت برکات و رحمت او تأثیر بگذارد. قرآن تعلیم می‌دهد که خداوند مهربان‌ترین و آمرزنده‌ترین است و به دعای کسانی که از او استغفار می‌کنند با اخلاص گوش می‌دهد. با این حال اگر مسلمانی از گناهان و آشفتگی‌های درونی خود سنگینی کند، ممکن است برای توبه واقعی و طلب آمرزش از خداوند تلاش کند. این می‌تواند آنها را از تجربه اعتلای معنوی و تقرب به خدا، که هدف حج است، بازدارد. (اندیشه و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۲۹-۱۳۲)

د) بدعت و انحراف در حج ابراهیمی

بدعت و انحراف در حج و عدم توجه به جنبه‌های سیاسی و اجتماعی که بر عدم همگرایی مسلمانان تأثیر می‌گذارد، از مسائل مهمی است که گریبان جامعه مسلمانان در این زیارت مقدس را گرفته است. در سال‌های اخیر روحیه وحدت و برادری در

حج با عقاید بدعت آمیز و انحراف از تعالیم واقعی اسلام تهدید شده است. یکی از نگران کننده ترین جنبه های بدعت در حج ظهور ایدئولوژی ها و گروه های افراطی است که به نام اسلام خشونت و نفرت را ترویج می کنند. این گروه ها اغلب زائران را در ایام حج هدف قرار می دهند و عقاید افراطی خود را گسترش می دهند و افراد آسیب پذیر را به خدمت می گیرند. (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۴) حضور چنین گروه هایی نه تنها از تجربه معنوی حج می کاهد، بلکه امنیت همه زائران را نیز به خطر می اندازد.

علاوه بر این انحراف از تعالیم واقعی اسلام، مانند نپذیرفتن اعمال مستقر دینی یا ترویج عقاید نامتعارف، نیز می تواند بین حاجیان اختلاف ایجاد کند. این انحرافات اغلب ناشی از عدم آگاهی یا عدم درک اصول اسلامی است و افراد را به سمت عقاید و اعمالی سوق می دهد که مخالف آموزه های قرآن و سنت است. برای مسلمانان مهم است که دین خود را آموزش دهند و از علمای شایسته راهنمایی بگیرند تا در دام بدعت و انحراف نیفتند.

علاوه بر بدعت و انحراف، عدم توجه به جنبه های سیاسی و اجتماعی نیز می تواند به عدم همگرایی مسلمانان در حج کمک کند. (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۷) درگیری ها و تنش های سیاسی در جهان اسلام اغلب به زیارت سرایت می کند و باعث اختلاف و خصومت بین حاجیان از مذاهب مختلف می شود. سیاسی شدن حج می تواند منجر به فرقه گرایی، ملی گرایی و دیگر اشکال قبیله گرایی شود و روحیه وحدت و برادری را تضعیف می کند.

علاوه بر این مسائل اجتماعی - مانند نابرابری های اقتصادی، دسترسی نابرابر به منابع و شرایط بد زندگی برای زائران - نیز می تواند مانعی برای همگرایی مسلمانان در حج ایجاد کند. هزینه های بالای انجام حج، امکانات محدود اقامت و ازدحام بیش از حد در اماکن مقدس می تواند ارتباط زائران با یکدیگر را دشوار و حس اجتماعی را تقویت کند. برای دولت ها، سازمان ها و افراد مسلمان بسیار مهم است که به این مسائل

اجتماعی رسیدگی و برای ایجاد تجربه حج فراگیرتر و عادلانه‌تر برای همه تلاش کنند.
(اولیائی، ۱۳۷۸، ص ۳۶)

نتیجه‌گیری

حج به عنوان یکی از ارکان مهم دین اسلام، نه تنها یک مناسک عبادی است، بلکه به عنوان یک عامل تعیین‌کننده در شکل‌گیری هویت جمعی امت اسلامی نیز مطرح است. این عبادت سالیانه که مسلمانان از سرتاسر جهان در آن شرکت می‌کنند، فرصتی است برای اتحاد و همگرایی. در این گردهمایی بزرگ، مسلمانان با هر زبان و ملیتی به دور کعبه می‌چرخند و کنار یکدیگر، نشان‌دهنده وحدت و برادری دین اسلام خواهند بود. این همبستگی معنوی و اجتماعی در واقع به شکل‌گیری یک هویت جمعی اسلامی می‌انجامد که می‌تواند زمینه‌ساز همزیستی مسالمت‌آمیز و برابری در میان مسلمین باشد و ارتباط دوسویه نیز بین این مؤلفه‌ها برقرار شود.

حج ابراهیمی به عنوان یک اصل مشترک در اعتقادات اسلامی نماد بزرگی از بازگشت به ارزش‌های اولیه دینی و پیروی از سیره پیامبران است. این حرکت نه تنها عبادتی است، بلکه تجلی‌گر مفاهیم انسانی و اجتماعی - مانند برابری، عدالت، و همزیستی مسالمت‌آمیز - نیز هست. با تمرکز روی میراث ابراهیم خلیل الله مسلمانان در حج می‌توانند به یادآوری بخشی از تاریخ مشترک خود پرداخته و در فضای امن و آرامی به تبادل اندیشه‌های دینی و فرهنگی بپردازند. این تعاملات می‌تواند به تقویت پیوندهای اجتماعی و همبستگی میان ملت‌های مسلمان بینجامد. بنابراین حج نه تنها یک عمل عبادی، بلکه حرکتی به سوی امت واحده مسلمانان است. از طریق این مناسک، مسلمین می‌توانند از تنوع ملی و فرهنگی خود عبور کرده و بروحدت خویش تأکید کنند. این اتحاد اهمیت زیادی در مقابله با چالش‌های جهانی و اختلافات بین‌فرهنگی دارد و می‌تواند به بروز همگرایی و همفکری در میان کشورهای مسلمان منجر شود. به این ترتیب حج به عنوان یک نماد

از هویت جمعی امت اسلامی، پتانسیل
بالایی در ایجاد فضایی برای همزیستی
مسالمت‌آمیز و برقراری روابط حسن نیت
میان مسلمانان و دیگر ملت‌ها دارد.

منابع

۱. آقابخشی، علی (۱۳۷۴)، فرهنگ علوم
سیاسی، مرکز اطلاعات و مدارک علمی
ایران، تهران.
۲. اندیشه، هاشم ورستمی، حیدرعلی و
سپاهیان، محمدامین (۱۳۹۷)، «حج،
عامل هویت‌یابی مسلمانان و جامعه
اسلامی»، میقات حج، شماره ۲۷ (۱۰۵)،
ص ۱۲۷-۱۴۰.
۳. اولیائی، اسماعیل (۱۳۷۸). «اهداف
اجتماعی اقتصادی کنگره عبادی -
سیاسی حج در جهان اسلام»، مجله
میقات حج. دوره هفتم، شماره ۲۷،
ص ۲۹-۴۴.
۴. پورملایی، مرتضی و فرحزادی، رحمت
(۱۴۰۱)، «وحدت امت اسلامی رویارویی
تمدن‌ها: بررسی موردی تصاویر فرضیه
حج در نگارگری»، مطالعات هنر اسلامی،
شماره ۱۹ (۴۵)، ص ۶۵-۷۹.
۵. جلیلی، زهرا (۱۳۹۹)، «مدخلی بر اتحاد
در اسلام و جلوه‌هایی از آن» میقات حج،
شماره ۲۹ (۱۱۴)، ص ۹۹-۱۱۴.
۶. جمشیدی‌ها، غلامرضا و قبادی، علیرضا
(۱۳۸۶)، «تحلیل جامعه‌شناختی از
مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم
عاشورا»، تاریخ اسلام، شماره ۸ (۳۰)،
ص ۳۷-۶۱.

۷. جنکینز، ریچارد ونظری، علی اشرف (۱۳۸۵ش)، «هویت اجتماعی»، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۷ (۲۶)، ص ۱۴۹-۱۵۸.
۸. حیدری، مجتبی (۱۴۰۰)، «نقش حج در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان»، میقات حج، شماره ۳۰ (۱۱۸)، ص ۳۰۷.
۹. امام خمینی، سیدروح الله (۱۳۶۱)، صحیفه نور، ج ۲۰، انتشارات شرکت سهامی انتشار، ص ۱۳.
۱۰. رشادتی، محمدعلی (۱۳۹۵)، «جایگاه حج در ارتباطات سیاسی»، حج، ص ۱-۲۲.
۱۱. رهبر، محمد تقی (۱۳۹۳)، «حج ابراهیمی»، میقات حج، شماره ۲۳ (۹۰)، ص ۱۳۲-۱۵۹.
۱۲. سعد الغالبی (۲۰۲۴م)، «دور القيادة التحويلية في تحسين أداء منظومة الحج والعمرة»، مجلة العلوم الاقتصادية والإدارية والقانونية، ش ۸ (۱)، ص ۸۷-۱۰۲.
۱۳. شیخ صدوق، محمدبن علی (۱۳۸۵ق)، علل الشرایع، قم، کتابفروشی دآوری، ۲ جلد، چاپ اول.
۱۴. صادق زاده، هادی (۱۳۹۸)، «کارکردهای دیپلماسی فرهنگی حج در ایجاد وحدت و انسجام مسلمانان»، میقات حج، ش ۲۸ (۱۱۰)، ص ۱۰۹-۱۳۵.
۱۵. صالحی، سعیدرضا (۱۳۸۹)، «مروری بر کارکردهای گوناگون مناسک حج»، فصلنامه میقات حج، شماره ۷۴، ص ۱۰۰-۱۱۹.
۱۶. عاملی، سعیدرضا و دیگران (۱۳۹۳)، «نحوه مذاکره هویت تازه مسلمانان در ایران (با تأکید بر نقش اسلام)»، تحقیقات فرهنگی ایران، شماره ۷ (۴) (پیاپی ۲۸)، ص ۳۸۱.
۱۷. فتحی، یوسف (۱۴۰۱)، «حج به مثابه سرمایه اجتماعی با تأکید بر پیام های آیت الله خامنه ای به حجاج ۱۳۶۸-۱۴۰۰»، به روش تحلیل مضمون، پژوهشنامه حج و زیارت، شماره ۷ (۲)، ص ۱۴۱-۱۷۷.
۱۸. کریمی نیا، محمد مهدی (۱۳۸۲)، «ادیان الهی و همزیستی مسالمت آمیز»، رواق اندیشه، شماره ۲۶.
۱۹. محمدی، محسن و دیگران (۱۳۹۴)، «ظرفیت های درونی اسلام در تقویت همبستگی با تمرکز بر نقش حج در وحدت جهان اسلام»، اسلام و مطالعات اجتماعی، شماره ۲، پیاپی (۱۰)، ص ۲۶۲.
۲۰. محمدی، محسن (۱۳۹۳)، حج و تعالی جهان اسلام، تهران، نشر مشعر، ص ۳۱-۳۸.
۲۱. محمدی، محسن و بهروز لک، غلامرضا

2. Meijer, R., & Wagemakers, J. 2013. The struggle for citizenship of the Shiites of Saudi Arabia, The Dynamics of SunniShia Relationships: Doctrine, Transnationalism, Intellectuals and the Media, pp 119-140.
- (۱۳۹۴)، «حج و ظرفیت های درونی جهان اسلام در بیداری اسلامی با تمرکز بر اندیشه امام خمینی»، پژوهش های انقلاب اسلامی، شماره ۴ (۱۲)، ص ۲۰۷-۲۳۰.
۲۲. ملک افضلی. محسن (۱۳۹۹)، «حج حسبی و فروعات آن»، پژوهشنامه حج و زیارت، شماره ۹ (۵)، ص ۳۵-۶۲.
۲۳. المنصور، ع (۲۰۲۱)، «محمل الحج: دراسة عقدية وموضوعية»، حویات آداب عین شمس، شماره ۴۹ (۴)، ۵۰۸-۵۲۳.
۲۴. منیری، حمیدرضا و فلاح زاده، محمد هادی (۱۳۹۴)، «حج ابراهیمی و صدور انقلاب اسلامی (فرصت ها و موانع)»، مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۱۲ (۴۳)، ص ۱۵۹-۱۷۸.
۲۵. نجاتی جعفری، حیدر علی (۱۳۹۹)، «مروری کوتاه بر دو تخریب بقاع بقیع»، میقات حج، شماره ۲۸ (۱۱۱)، ص ۱۸۵-۲۰۶.
۲۶. نظری، علی اشرف و پیرانی، شهره (۱۳۹۶)، «نظریه هویت اجتماعی و بازنمایی کنش هویتی داعش»، مطالعات ملی، شماره ۱۸ (۲ (۷۰))، ص ۷۷-۹۸.
1. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1978). Intergroup behavior. Introducing social psychology, 401(466), 149-178.